

**„ПАИСИЙ НА ФРОНТА“ ИЛИ КАК СЕ ЧЕСТВА
200-ГОДИШНИЯТ ЮБИЛЕЙ
НА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“**

Гергина Кръстева
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**PAISII ON THE FRONT OR CELEBRATING
THE BICENTENARY OF *SLAVONIC-BULGARIAN HISTORY***

Gergina Krasteva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The present paper deals with the construction of the image of Paisii Hilendarski during the period 1962 – 63 – on the eve and immediately after the celebration of the 200th anniversary in honour of *Slavonic-Bulgarian History* (1762). The paper analyses a selection of nonfiction and lyrical texts published in our Bulgarian periodicals and/or in lyrical books in which the totalitarian rule in Bulgaria shapes collective identity connecting the Revolutionary Marxist phraseology of the time with the Renaissance languages of national mythology. Thus, the celebrations of the anniversary turned into another „reason“ for the proletarian culture of the socialist realism to uphold the „struggle on the ideological front“ at the beginning of the 60s of the 20th century.

Key words: Paisii Hilendarski, celebration, collective identity, historical memory, ideological front, totalitarian ideology

Настоящият текст е прицелен в проблематика, радваща се на изследователско внимание през последните години и именно поради това той изкушаващо се е възползвал от една находка в изследване, свързано с националната памет на социализма (Генова 1998)¹, където,

¹ Става дума за статията на Яна Генова „Националната памет на социализма. Наблюдения върху празничното честване на 24 май и 2 юни в периода 1944 – 1969“, публикувана в сп. „Социологически проблеми“ и цитирана в приложената тук Литература (Генова 1998). Едно от вътрешните заглавия на цитираната статия е „Св. св. Кирил и Методий на фронта“ и именно от него се „възползва“ и заглавието на настоящия текст, отчитайки сходствата в изследваната проблематика.

в контекста на наблюдения, проследяващи трансформациите в дискурса на националното с навлизането на комунистическата идеология и установяването на тоталитарната власт в България, се изследва и идеологическото „фронтвашко“ битие на светите братя Кирил и Методий и метаморфозите на празничното честване на едно очевидно негероично събитие, превърнали го в идеологически аргумент от корпуса на „духовната“ героика на нацията. Случаят с честването през 1962 г. на 200-годишнината от написването на „История славянобългарска“ е сводим към този модел и идеологическата активност на официалната власт по този повод е поредното доказателство в полза на констатацията, че общонационалните чествания на важни исторически събития и личности, които не са продукт на новата история, се оказват обект на специфични символни и ритуални техники на идеологическо конституиране на национална колективност, чрез което пък се „въобразява“ и преживява единството на нацията, нейната мощ, сила и възход.

Необходима, макар и известна, е уговорката, че разказването на националната история в модуса на празника се различава от присъствието на историята на колектива в други форми на социален живот. Институцията на празника функционира в едно извънвсекидневно време и пространство и в него „предците оживяват“ по един особен, празничен начин. Времето на нацията парадоксално се оказва едновременно хомогенното време на съ-съществуване на автономните членове на нацията и митологизираното време на големия разказ за произхода, героите, Историята и пр. Но миналото в социалистическия празник присъства по особен начин: като един имитиран, централно „вдъхновен“ и управляван празник. Самият той се разгръща като планиран, институционално управляван сценарий. В неговото осъществяване се мобилизира цялата мрежа от йерархизирани държавни институции с техния чиновнически апарат, задейства се по принуда „спонтанната активност на трудовите маси“, „естествената почит на народа“. Първите години от десетилетието на 60-те са съпроводени с „нов пристъп на дотук неуверената десталинизация на българското общество, подбуден сега от XXIII конгрес на КПСС (17 – 31 октомври 1961 г.) и съответно през Ноемврийския пленум на ЦК за поуките на БКП от него (28 – 29 ноември 1961 г.) кодираните послания в невинаги еднозначно разбираемите, а често пъти и официално ожесточено оспорвани, бавно променящи се идеологически наративи във високата социалистическа официална култура започват да добиват изражения на всички равнища“ (Еленков 2008: 195). В потока на масовите свиде-

телства, документирани в архивите, процесът на промяна може да бъде ясно уловен в нарастващото неударно число на инструкции и заповеди за организиране на „всестранно изучаване и прилагане на историческите решения“ в широтата на цялата система на културата. Юбилейното честване на Паисиевата история попада в своеобразния епицентър на следкултовското „отрезвяване“, съпроводен с множество вече активно отработени техники по „експроприация и трансформация на символните капитали на миналото“ (Генова 1998: 40) с все по-уплътняващ се акцент и в посока на сдвояването на марксистката революционна фразеология и възрожденската лексика. Генералната посока, в която отбелязването на юбилея се движи, е огледана в един от централните идеологически сюжети на периода, за който „История славянобългарска“ е припозната като щедро поле. И върху него с юнашка страст се разиграват „вариации“ на тема „наше и чуждо“, разбирано като „революционно“ и „вражеско“. „Гарнитурите“ около основното ядро се разрояват мощно, но всяка една от тях в крайна сметка е прицелена в намерението да се отвори входът на новата история към една по-мощна темпоралност – началата на Българското възрождане, която обаче да бъде интерпретирана и – съответно – инкорпорирана в социалистическата версия за национална история. И въпреки че „парадигмата на „културното дело“ е очевидно неборческа“ (Генова 1998: 47), случаят с Паисиевата история, именно поради специфичния си статут на проява, обвързана както с книжовността, така и с историята на нацията, се оказва безкрайно удобен за манипулативната презумпция, съчетаваща в едно борческото и книжовното, а идеологическият дискурс овладява делото на Паисий, превръщайки го в преводима категория на комунистическия героизъм. В уводната си статия, посветена на юбилея, в. „Отечествен фронт“ дефинира Паисий като „велик революционер и просветител“, като едновременно „родоначалник на новата българска история, на българската литература и също така голям учен, страстен публицист и политик“ (Гановски 1962). Същински апотеоз на идеологическата манипулативност обаче е книгата „Портретът на Паисий“ на Владимир Топенчаров, чието първо издание се появява през 1959 г. в поредицата „Нашето героично минало“ на издателство „Народна младеж“ (Топенчаров 1959), а второ, обявено като „допълнено“, издание излиза през юбилейната 1962 г. именно в чест на празника (Топенчаров 1962). Откъси и щамповано украсени извадки от изследването шестват по страниците на периодичния печат през цялата юбилейна година, като кулминацията в това отношение е статията „Образът на Паисий“ от бр. 49 на в. „Народна

култура“, в чийто финал се настоява: *„Днес ние честваме Паисий – Паисий Свободолюбеца, който обича страстно своя народ и брани равенството между народите. Паисий – противника на националния гнет и на крепостничеството, Паисий – барда на свободата на народа; Паисий – идеолога на българо-съветската дружба, Паисий – яростния патриот и едновременно хуманиста Паисий; Паисий – не отшелник, а тясно свързан с народа. Ние честваме титана Паисий“* (Топенчаров 1962а).

Всеки един от пунктовете в патетичната възхвала на титана е разгърнат в книжката на Топенчаров, в чиито първоначално седем, а във второто издание – девет части, комунистическата версия за националното постига общностното в степента на неговата „войнстваща идеяност“. В съгласие с това е и експанзията на военния дискурс, който последователно (и парадоксално) извежда духовника Паисий от статута му на духовно лице, за да го отстоява в катахрезни словесни съчетания като „цял отрицание на отшелничеството таксидиот и народен изповедник, притежаващ не обикновена човешка смелост, а хайдушка дързост“, „топящ перото в кръвта на сърцето си“, борец срещу многоброен „нечист противник“, състоящ се от „уродливи креатури“, „тръбач пред бой и всеки звук у него тръби сбор на силите“, умел „фехтовач“ в „неравен политически бой“ срещу пълчища, за когото историята е „рапира“, „историк-буревестник“, който надава „остър вик, за да възвести настъпващия напор на времето“. Като яростно отстояващ именно такъв образ на Паисий, текстът на Топенчаров въвежда с идентичен език и образа на врага и многобройните му лица – независимо дали става дума за отцеругателите с дописващото за невежите уточнение, че това са „отците на младата българска буржоазия, която още в пелените си изменяше на език и народ“, за „турски феодали без никакво благородство“ или „перфидни фанариоти“, за „католическите мисионери“ и потомците на „уродите на немско-италиански-ватиканските централи“ или срещу професора от университета в Питсбърг, Пенсилвания, Джеймс Ф. Кларк и неговото съчинение „Паисий в българската история“. Наместеният в ролята на воюващ с какъв ли не враг Паисий се оказва вдъхновител и за воюващия със западната пропаганда Топенчаров – най-силният гняв на портретуващия е предизвикан от всички онези, които искат да хвърлят „сянка на Паисиевото дело“ днес с нападение „във фланг“ или „в тил изотзад“ и са готови за всякаква „вивисекция“ на Паисий. Едва ли е нужно да изговорим досещането, че същинската „вивисекция“ всъщност принадлежи именно на Топенчаров, нещо повече – тя брилянтно обслужва автокумулативните механизми

на идеологията, редактирайки миналото до степен, в която липсват реални възможности за алтернативни погледи към него. Крайната точка еднозначно се свежда до поглъщащия след съответната редакция всичко аксиоматичен разказ за единното комунистическо минало, който се представя като неделима част от големия национален разказ. Както пише Яна Генова, „перифразирайки Пиер Нора, паметта на един частен политически колектив, една „колективна памет“ бива представена за „историческа памет“ на цялата нация“ (Генова 1998: 41). В съгласие с тази концепция се оказва, че (в последователен ред) Паисий задължително трябва да бъде мислен като израснал в „обществения климатичен топлилник“, вдъхновен от народа „човек от народа със светска, а не църковна мисия“, у когото Бог е „олицетворение на историята“, като деец, изказващ мисли, които „много по-късно – в програмата на Комунистическата партия чак – ще намерят съвършения си израз“, издигащ „национално знаме вместо хоругва“, изповядващ патриотизъм „народен и по предусещане – антибуржоазен“. Неговите идеи, „като се освобождават от религиозния си пашкул и като се изясняват, ще разтворят криле в революционно-демократическата идеология на Левски и Ботев, осветявана от руския революционен демократизъм, а не от френските енциклопедисти“. И в този алгоритъм едва ли е изненадващо заключението, че „с партията начело потомците на Паисиевите орачи и копачи, и овчари, и простите занаятчии – български работници и трудещи се селяни – изведоха борбата за народна свобода до нейния завършек. Социализмът е венец на народната и националната свобода в красната, добра и изобилна наша земя (...) ние можем по паисиевски да кажем, че действително името българин е име не на срам, а име на националната и вече на интернационалната гордост – защото малкият български народ по-рано от много велики нации гради с успех най-великото дело в историята – социализма“. Разбира се, колоритен и абсолютно необходим нюанс в подобна обяснителна схема е и своеобразното „ясновидство“ на Паисий, който, открил общия ни произход с „москалите“ (московците) и отнасящ се с любов към руския народ, показва „вратата, която постепенно в този век нараства към освободителната мисия на руската страна, към „Дядо Иван“.

Действителната физиономия на текста на Топенчаров бихме могли да прозрем през рецензията за него, написана от Стефан Продев и публикувана във в. „Народна култура“ (Продев 1962). Но само при условия че направим елементарен експеримент и възприемем казаното от рецензента в неговия негатив, защото според Продев „нито ред от тази книга не носи в себе си печата на самоцелната образност,

на художественото лекомислие, на словесната еквилибристика“. Текстът на Топенчаров, акцентите в него, реториката му, смисловите и символните ядра са натоварени с нормиращата енергия на идеологията, която през цялата 1962 г. потвърждава с още по-категоричен фанатизъм марксисткото мислене на историята като универсално телеологическо движение, превърнато в поле, осигуряващо възможност за разгръщане на внушението за абсолютната континуалност на българската историческа и духовна култура от Паисий до ... Тодор Павлов.

„С гражданския патос на „История славянобългарская“, „За логичен, конкретен и класов подход“, „Подвигът на един непреклонен дух“, „Паисий и нашето съвремие“ са част от заглавията на текстове от Георги Караславов (Караславов 1962: 2), Тодор Павлов (Павлов 1962: 3), Младен Исаев (Исаев 1962: 2), публикувани в юбилейния брой на в. „Литературен фронт“ от декември 1962 г. Вестниците „Литературен фронт“, „Отечествен фронт“, „Работническо дело“, „Народна култура“, „Учителско дело“; списанията „Младеж“, „Духовна култура“ вече са отпечатвали месеци наред статии, посветени на личността и делото на Паисий, преписите на „Историята“, езика ѝ, ролята на Самоковската епархия като просветен център през Възраждането и пр. Още през 1961 г. на Паисиевото дело се посвещава книжка десета от Известията на Института за литература. БАН провежда тържествена научна сесия, съпроводена с юбилеен сборник „Паисий Хилендарски и неговата епоха“, година преди това Академията прави специално издание на Никифоровия препис от 1772 г. (под редакцията на Боню Ст. Ангелов) (Спаньовски 1962). Издаден е и специален тираж на Вазовата ода като отделно книжно тяло (съпроводено с рисунки от Иван Кьосев)². Сформиран е национален комитет за честване на юбилея, а от прахта на Варненската опера се вади създадената преди време от композитора Найден Геров опера „Паисий Хилендарски“ (Хаджимишев 1962)³ и откъси от операта се включват в тържественото събрание в салона на Софийската народна опера, където рамо до рамо застават Негово светейшество Кирил, патриарх Български, и председателят на Министерския съвет Тодор Живков (Спаньовски 1962: 28 – 29). През същата 1962 г. Българската православна църква извършва

² Съобщение за това издание е публикувано през 1962 г. във в. „Народна култура“, бр. 51 от 22.XII., с. 4.

³ В съобщението, публикувано във в. „Литературен фронт“, което информира за операта по либрето на Алла Герова, недвусмислено се припомня фактът, че съветският композитор Хренников се е отзовал ласкаво за музикалната творба още при нейното създаване.

канонизация на Паисий със следната формулировка: „Следвайки благочестивия глас на цялата БПЦ, Св. Синод с молитвен възторг обявява всецърковно за преподобен богоблажения наш отец просветител и възродител Паисий Хилендарски и Български“. И постановява паметта му да се празнува на 19 юни, както и житието му да се впише в Месяцослова“. (Огойска 2012)⁴. Сбъдва се, макар и в не съвсем възмечтания формат, пожеланото от поета Божидар Божилов, който прави лирическо „предложение“ пред правителството – „да провъзгласим за светец/хилендарския беден отец“ (Божилов 1963: 25). Лирическият корпус от текстове, посветени на Паисий в юбилейната година, очертава своя територия, която обаче, по-очевидно или по-имплицитно, (пре)повтаря идеологическите настоявания на времето. Така например в стихотворението си „Рилски манастир“ младият тогава поет Кирил Борисов е категоричен: „О, никога не бих живял в такова място,/за да оставам/с тайната на стенописите,/с мълчанието на монасите –/осъден на най-тежкото нещастие/да бъда вечен изпраца.“ (Борисов 1962). Посланието е адекватно вписване в настояването, че трябва да се „заличи в обществената представа образът на стареца Паисий, на отшелника Паисий“ (Топенчаров 1962а). В юбилейния брой на вестник „Литературен фронт“ е публикуван блок стихотворения от Георги Караиванов (Караиванов 1962), Дамян Дамянов (Дамянов 1962), Георги Георгиев (Георгиев 1962), Стефан Поптонев (Поптонев 1962) и Димитър Михайлов (Михайлов 1962) – очевиден пример за лирически творби, поръчково обслужващи повода, в които дори непреднамерено читателско око е в състояние да долови деклара-

⁴ Въпросът за обявяването на Паисий Хилендарски за светец и до днес поражда много и невинаги приятни парадокси. Форумът, на който бе представен и настоящият текст, също не подмина коментарите по тази тема и тъкмо затова си позволявам да припомня известното, с интерпретацията на което обаче нито текстът, нито неговият автор биха могли, по обясними причини, да се ангажират. Канонизацията на светец изисква написването на житие, богослужебно последование и изписване на икона. През 1962 г., когато официално монахът е обявен за „преподобен“, са изпълнени само две от необходимите три условия. Житието, по специална заръка, е написано от епископ Партений Ливкийски, рисува се икона, но богослужебното последование се пише едва през 2004 г. от продиякон Аргир Сотиров Малчев. Издадено е в Стара Загора (Малчев 2004). С други думи – към настоящия момент и трите компонента от процеса на канонизация са налични. Защо и как все още се смята за полуофициално освещаването на църкви и параклиси с името „Свети Паисий Хилендарски“, трудно бихме могли да обясним. И гласовете, настояващи за легитимността на процеса, както и тези, които твърдят тъкмо обратното, ползват достатъчно сериозни аргументи, ето защо трудно бихме изразили надеждата, че казусът скоро ще намери своето официално разрешение.

тивността на кухата патетика. Своя принос в лирическото дописване на „сюжета Паисий“ обаче дават не само младите, но и вече утвърдените в началото на 60-те години поети – освен Б. Божилов обемен лирически корпус, посветен на автора на „История славянобългарска“, пише и Слав Хр. Караславов. Откъс от поемата му „Паисий“ е публикуван в същия юбилеен брой на „Литературен фронт“ (Караславов 1962), две години по-късно текстът с жанровата корекция – „Балада за Паисий“, влиза в стихосбирката му „Сенките пътуват с нас“ (Караславов 1964). Баладата на Караславов всмуква и „рециклира“ в себе си множеството идеологически версии на времето относно биографията и делото на Паисий, в нея отзвучава, по типичен за лириката от канона на 60-те години модел, демонстрация, в която се „вмъква“ изреченото за монаха от Вазов до Топенчаров.

През 1962 г. се снима филм със заглавието „Легенда за Паисий“ под режисурата на Стефан Сърчаджиев и по специално написан за случая сценарий на Първан Стефанов и Надежда Драгова, въпреки че самият Талев създава и сценарий по своята творба. В предварителната информация около снимките на филма настойчиво се обяснява, че Паисий в кинотворбата ще бъде млад, цитира се режисьорът Ст. Сърчаджиев, който казва: „За нас той е преди всичко революционер, а революциите се правят от млади хора. Той не е монах, заровен единствено в манастирската килия и откъснат от хората и живота. Това е човек на мисълта и словото, поет, мечтател и пропагандатор“ (Балканска 1962)⁵. Очевидно е, че и чрез езика на киноизкуството се утвърждава императивът за борческата природа на Паисиевото дело, а в контекста на този императив се проблематизира както одата на Вазов, така и популярната картина на Мърквичка. В хода на юбилейната година, макар и плахо, БПЦ в лицето на патриарх Кирил издига глас в защита на образа на Паисий, който „не е потребно и не е полезно да бъде изобразяван по-иначе, отколкото непредубеденият разум и здравото народно чувство го рисуват“ (Кирил, Патриарх български 1962). Очевидно е обаче, че съгласие няма как да се постигне – публичният образ, чрез който нацията трябва да се разпознава едновременно като

⁵ Режисьорът на филма С. Сърчаджиев е цитиран в съобщение на М. Балканска, публикувано във в. „Народна култура“, в което се дава и информация за хода на снимките, авторите на сценария (П. Стефанов и Н. Драгова) и музиката (Л. Пипков), като и за актьорите, които ще се превъплътят в главните роли (В. Данченко, И. Кондов, Л. Бобчевски). В юбилейния брой на в. „Литературен фронт“ от 6 декември пък е отпечатан откъс от сценария, съпроводен със снимки – кадри от филма.

„българска“ и „социалистическа“, заработка в режима на колективния транс, на идеологическото манифестиране, в което „страната слави делото му“⁶. Националното празнично честване, в чието начало отново стои разрушително-пречистващата сила на революцията, е поредният акт по пренареждане и подмяна на националните символни структури. В така подмененото криво огледало фигурата на Паисий не може да бъде друго освен поредния аргумент в нестихващата борба на идеологическия фронт⁷, в хода на която идеологията безпощадно присвоява и подменя до неузнаваемост образи, знаци, езици, вграждайки ги в пролетарската утопия на бъдещето.

⁶ Рубрика под такъв надслов е включена в юбилейния брой на в. „Литературен фронт“ от 6.XII. 1962 г. В нея се съобщава и за сформирането на Национален организационен комитет по повод на юбилея и се прави следната констатация: „В страната сега е празник. Няма град, няма село, няма организация, институт, предприятие, които да не участват с нещо в този всенароден празник, който ще продължи не дни, а месеци. Националният комитет е предвидил чествания и тържества и в чужбина. Някои от тях ще станат и спонтанно.“ Очевидно е как предизвикването на своеобразен масов юбилеен транс дотолкова се самозабравя в усетите си за елементарна логика, че не успява да удържи дори и чисто езиковите сризове при изговарянето му, поради което празникът парадоксално се оказва разпънат между режисираното, което (уж!) трябва да е спонтанно, и спонтанното, което (все пак!) е режисирано.

⁷ Заслужава да бъде отбелязан и фактът, че именно през 1962 г. се провежда двудневно национално съвещание по идеологическите въпроси, литературата и изкуството. В доклада на Митко Григоров (член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП) между другото се казва и следното: „Големият въпрос е как по-радикално да ликвидираме всички остатъци от тия плевели (на „култовщината“ – уточнението е мое, Г. К.), и то така, че да заякчим и умножим ударната и все-странна сила на нашата литература, на целия идеологически фронт“ (Григоров 1962). Това, че 1962 г. е неслучайна в политическата събитийност на десетилетието, настоящият текст не обговаря подробно, но ясно видим факт е, че юбилейното отбелязване на „История славянобългарска“ е недвусмислено и категорично вписано в идеологическия контекст на културните събития през годината. Едва ли случайно в монографията на Топенчаров скудоумният критически метафоризъм достига до констатацията, че „Паисиевата история върви сред народа като гледащ идеологически кърт, който рови целината на народното съзнание заедно със „слепия кърт на историята“ и ускорява работата му“ (Топенчаров 1959: 71).

ЛИТЕРАТУРА

- Балканска 1962:** Балканска, М. Легенда за Паисий. // *Народна култура*, № 49, 8.XII.1962, с. 1.
- Божилев 1963:** Божилев, Б. *Каталог на чувствата*. София: „Български писател“, 1963.
- Борисов 1962:** Борисов, К. Рилски манастир 1961. // *Литературен фронт*, № 28, 12.VII.1962, с. 3.
- Гановски 1962:** Гановски, С. Велик революционер и просветител. // *Отечествен фронт*, № 5686, 9.XII.1962, с. 1.
- Генова 1998:** Генова, Я. Националната памет на социализма. Наблюдения върху празничното честване на 24 май и 2 юни в периода 1944 – 1969. // *Социологически проблеми*, 1998, № 3 – 4, 39 – 54.
- Георгиев 1962:** Георгиев, Г. На отец Паисий. // *Литературен фронт*, № 49, 6.XII.1962, с. 6.
- Григоров 1962:** Григоров, М. За нов подем в идеологическата работа. // *Литературен фронт*, № 17, 26.IV.1962, с. 1.
- Дамянов 1962:** Дамянов, Д. Молитва. // *Литературен фронт*, № 49, 6.XII.1962, с. 6.
- Еленков 2008:** Еленков, И. *Културният фронт*. София: „Сиела“, 2008.
- Исаев 1962:** Исаев, Мл. Подвигът на един непреклонен дух. // *Литературен фронт*, № 49, 6.XII.1962, с. 2.
- Караиванов 1962:** Караиванов, Г. Слово Паисиево. // *Литературен фронт*, № 49, 6.XII.1962, с. 6.
- Караславов 1962:** Караславов, Г. С гражданския патос на „История славянобългарская“ // *Литературен фронт*, № 49, 6.XII.1962, с. 2.
- Караславов 1962:** Караславов, Сл., Хр. Паисий (откъс от поема) // *Литературен фронт*, № 49, 6.XII.1962, с. 3.
- Караславов 1964:** Караславов, Сл., Хр. *Сенките пътуват с нас*. София: Държавно военно издателство, 1964, с. 7 – 46.
- Кирил, Патриарх български 1962:** Кирил, Патриарх български. Родината на Възраждането. // *Духовна култура*, 1962, № 5 – 6, с. 2.
- Малчев 2004:** Малчев, А. С. Продякон. *Служба на Светия Преподобен отец Паисий Хилендарски*. Стара Загора, 2003.
- Михайлов 1962:** Михайлов, Д. Паисий. // *Литературен фронт*, № 49, 6.XII.1962, с. 6.
- Огойска 2012:** Огойска, М., Д. Галев и „Хилендарският монах“. // *Литературен вестник*, № 23, 13 – 19.VI.2012, с. 13.
- Павлов 1962:** Павлов, Т. За логичен, конкретен и класов подход. // *Литературен фронт*, № 49, 6.XII.1962, с. 3.
- Поптонев 1962:** Поптонев, С. Два упрека към Паисий Хилендарски. // *Литературен фронт*, № 49, 6.XII.1962, с. 6.

- Продев 1962:** Продев, С. Един съвременник воюва за Паисий. // *Народна култура*, № 20, 19.V.1962, с. 4.
- Спаньовски 1962:** Спаньовски, Н. Висока оценка на Паисиевото дело. // *Духовна култура*, 1962, № 12, с. 24 – 31.
- Топенчаров 1959:** Топенчаров, В. *Портретът на Паисий*. София: „Народна младеж“, 1959.
- Топенчаров 1962:** Топенчаров, В. *Портретът на Паисий*. София: „Народна младеж“, 1962.
- Топенчаров 1962а:** Топенчаров, В. Образът на Паисий. // *Народна култура*, № 49, 8.XII.1962, с. 1.
- Хаджимишев 1962:** Хаджимишев, М. Образ на разбунен летописец. // *Литературен фронт*, № 49, 6.XII.1962, с. 7.